

Ferdinand Grapperhaus

RAFELS AAN DE RECHTSSTAAT

2017 Prometheus Amsterdam

Woord vooraf

Soms gaan verbazing, inspiratie en ergernis samen. Zo verbaas ik me al jaren over de geleidelijke maar onstuitbaar lijkende ontwrichting van onze moderne samenleving. Ik erger me aan de steeds plattere polemieken, waarin de discussies over oplossingen blijven steken in slecht onderbouwde standpunten over de verworvenheden aan de ene kant en de onbetrouwbare elite aan de andere kant. Het debat gaat zelden over de oorsprong van de samenlevingsgedachte, terwijl het juist inspirerend is om, zoals een mecanicien een machine demonteert, het werktuig dat de samenleving toch is te ontleden. Is daar aanleiding toe?

Er is iets verrots in de staat van Nederland, zoveel is zeker. Er zijn steeds minder verbanden binnen de maatschappij. Nieuwe verschillen tussen bevolkingsgroepen worden steeds relevanter. Kansen lijken minder gelijk verdeeld. Het is te zien aan de politiek, die steeds meer versplintert, en alleen nog maar gaat over wat ons verdeeld houdt, en niet over wat ons bindt. Dreiging krijgt de overhand boven werkelijkheid.

De vraag is dan gerechtvaardigd of we echt steeds minder goed met elkaar en onze verschillen leven, of dat er nog een samenleving te maken valt. Ik wil proberen die vraag te beantwoorden, en me verdiepen in de vraag hoe het zover heeft kunnen komen.

Over rechteloosheid

Omdat ik een wereldreis gemaakt had, vroegen mensen mij bij mijn thuiskomst naar welk gebied of welke plaats ik het liefst zou terugkeren. Dat was een lastige vraag, want ik was er net. Ik moest eerst opnieuw aarden in Nederland, voordat ik zou kunnen bepalen naar welke verre bestemming ik heimwee zou kunnen krijgen.

Niemand vroeg mij naar welke plaats ik absoluut niet terug wilde, terwijl ik dat juist wel wist. Zoals met alle onaangename ervaringen zijn plaatsen waar je nooit meer naartoe wilt in het geheugen gegrift. In Calcutta, Kolkata, voelde ik me totaal niet op mijn gemak. De stad ligt in een deelstaat in India met de oppervlakte van Frankrijk en waar 5 procent van de totale wereldbevolking leeft, althans voortbestaat. Er hing een beklemmende, plakkerige hitte, het was er vies, het rook op veel plaatsen ranzig, en de in de reisgids als indrukwekkend en adembenemend aangeprezen Brits-koloniale monumenten vond ik fantasieloos, plomp en somber. Ik heb ook niets met klatergoudexpressie in religie, zodat de bezoeken aan enkele door onze gids vooraf als uniek bestempelde hindoetempels een verplicht nummer werden. De rivier waarop wij een boottocht maakten was niet zomaar vervuild; het leek alsof er een dunne film van bruin-gelig schoonmaakmiddel op het oppervlak lag om de ergste smerigheid te camoufleren. Het eeuwenoude, overwoekerde kerkhof midden in de stad had nog wel iets, maar niet zozeer vanwege de

eigen schoonheid als wel omdat we daar de lelijke vunzigheid van de stad even leken te zijn ontvlucht.

Toch ben ik al die dingen vaak genoeg in andere steden of gebieden tegengekomen. Kolkata stond me vooral tegen door de manifeste rechteloosheid die als een vanzelfsprekendheid over de stad leek te zijn uitgestrooid.

Op zondagochtend luisterde ik maar half naar de uitleg van de gids over de vijver in het midden van de stad die Dalhousie Square wordt genoemd. Mijn blik dwaalde af naar een jong gezin, onder een boom op de stoep naast de trambaan. Ze zaten verspreid op straat rondom een grote grauwe doek, waarop wat gebutste en verroeste potten en pannen, afgesleten borden en een krakkemikkig laag tafeltje stonden – kennelijk de huisraad. De kinderen speelden met een verweerd ganzenbord. De vader zat op zijn hurken en zat voor zich uit te kijken, de moeder sneed wat uien. Het was, zo legde de gids mij later uit, een van de vele zwervgezinnen die uit de dorpen in de wijde omtrek van Kolkata naar de stad waren gekomen, weggejaagd uit hun eigen schamele hutten, omdat projectontwikkelaars daar gebouwen wilden neerzetten ten behoeve van de stadsuitbreiding. De man, zo vertelde de gids, had een baantje, helemaal onder aan de ladder, als hulp van een hulpkruier: hij kon vermoedelijk net wat eten kopen voor zijn gezin, als hij tenminste ook nog een beetje wilde sparen om op den duur een ambtenaar te kunnen omkopen voor een woonvergunning. En dan moest hij om dat slechtbetaalde hondenwerk te vinden ook nog concurreren met de twintigduizend moslimvluchtelingen die elke maand uit Bangladesh kwamen. De vrouwen uit die bevolkingsgroep zag ik 's ochtends, 's middags en 's avonds in de gloeiende hitte met handdoeken klodders blauwe en witte verf aanbrengen op de vangrails in het midden van de doorgaande stadswegen – levensgevaarlijk, smerig en ongezond werk,

zeer geschikt voor rechtelozen. Het ironische van dat werk was dat die blauwe en witte verf in opdracht van de gouverneur van de staat moest verwijzen naar de goede werken van moeder Teresa – een beter voorbeeld van Gods duistere en ondoorgrondelijke wegen lijkt nauwelijks denkbaar.

Het kastenstelsel is ongetwijfeld de belangrijkste oorzaak van de diepe kloof tussen de rechtelozen en de rest van de Indiase maatschappij. Ook al zijn veel bevolkingsgroepen in de samenleving in India economisch geëmancipeerd, uiteindelijk is het sociale onderscheid tussen de kasten blijven bestaan en daarmee het klassenonderscheid. Daarmee worden de paria's nog steeds apart gehouden, zelfs als ze zich economisch enigszins hebben weten op te werken.

Er zijn veel plaatsen op aarde waar grote groepen rechtelozen proberen te leven, ook zonder dat er een specifiek kastenstelsel aan ten grondslag ligt of heeft gelegen. Maar het gaat altijd om steden, landen of regio's waar bij voorbaat geen sprake is van een op gelijke kansen gegrondveste samenleving. Townships, favela's en krottenwijken ontstaan alleen wanneer de onderlaag geen enkele kans heeft, of elke poging om kansen te creëren systematisch wordt ontmoedigd. Die gelijke kansen, de gelijke toegang tot mogelijkheden en middelen zijn bij voorbaat aan de mensen die er leven ontzegd.

Kolkata was een vacuüm getrokken tropische nachtmerrie. Ik ging er na enkele dagen weg met de overtuiging dat het daar nooit wat zou worden met de rechtsstaat. Het vervolg van mijn reis leverde totaal andere, positieve ervaringen op. Geen stad, geen omgeving leek in de verste verte op dit inferno van rechteloosheid.

Toen ik terug was in Nederland lieten de beelden van Kolkata me niet los. Ik wilde proberen te begrijpen hoe een samenleving kan functioneren waarin zo'n fundamentele onge-

lijkheid heerst – als er al sprake zou zijn van een samenleving. Wat verbindt mensen nog om een samenleving te respecteren als ze er totaal rechteloos zijn, geen enkele bescherming hebben van zoiets als een rechtsstaat?

Toen ik nazocht hoe het precies zat met de rechtsstaat vond ik de ideeën daarover in de handboeken nogal mager. De rechtsstaat wordt vooral gedefinieerd als een staat waarvan de macht gereguleerd en beperkt wordt door het recht. Of anders: een staat waarin de burgers worden beschermd tegen de macht van de staat als zodanig. Die omschrijvingen spraken me niet aan. Mijn idee van de rechtsstaat omvat meer: een samenleving waarin de burgers zelf een overheid boven zich hebben gesteld, die waarborgt dat iedereen zonder onderscheid op een rechtvaardige manier aan die samenleving kan deelnemen: gelijkheid, vrijheid en rechtvaardigheid voor allen.

Ik besloot vast te houden aan mijn eigen definitie. Uitdagerend, want wat betekent dat eigenlijk: ‘rechtvaardig’? Volgens de Dikke Van Dale is de eerste betekenis: ‘handelend naar recht en billijkheid’. Maar wat is dan recht, en wat is billijkheid? Dat zijn nu juist begrippen die door de samenleving worden bepaald. Iets verderop, bij hetzelfde lemma ‘rechtvaardig’, gaf Van Dale als tweede betekenis: ‘verkerend in de juiste verhouding tot God’. Nu bestaat God niet meer volgens een groot deel van de samenleving. Maar als wij het hogere niet meer zoeken in God maar in de samenleving zelf, dan kunnen we zeggen: rechtvaardig betekent ‘verkerend in de juiste verhouding tot de samenleving’.

Welke definitie men ook hanteert voor de rechtsstaat, de componenten ervan zijn altijd samenleving, burgers, overheid, rechtvaardigheid. De rechtsstaat zorgt op twee niveaus voor rechtvaardigheid. Op het eerste niveau waarborgt de rechtsstaat dat er bij aanvang voor iedereen sprake is van

equality of resources: iedereen heeft bij zijn geboorte aanspraak op dezelfde kansen en mogelijkheden in de maatschappij. Het tweede niveau van rechtvaardigheid komt aan de orde wanneer de samenleving eenmaal op gang is gekomen: dan vloeit uit de rechtsstaat voort dat we allemaal ons deel krijgen. Dat wil niet zeggen allemaal hetzelfde deel, maar wel een zodanig deel dat iedereen er nog toe doet.

Rechtvaardigheid is het wezen van de rechtsstaat. Maar rechtvaardigheid is niet iets wat op zijn beloop kan worden gelaten. Daarvoor is een door de samenleving erkende, neutrale overheid nodig, die iedereen beschermt tegen andere burgers en tegen haar eigen macht. De overheid moet de samenleving zo sturen dat ieder het zijne krijgt, gelijkwaardigheid waarborgen. De eersten zullen de laatsten zijn, leerde ik vroeger, waarna ze weer als de laatsten de eersten zullen worden.

Gelijkwaardigheid en toegang tot gelijke kansen zijn geen beginselen die kunnen worden uitgehold door de overheid op basis van door haarzelf als rechtmatig aangeduide uitzonderingen. Zonder compromisloze gelijkwaardigheid komt men niet toe aan gelijke kansen. Want zoals de rechtsstaat de legitimatie is voor de samenleving, is de gelijkwaardigheid van alle burgers de legitimatie voor de rechtsstaat.

Het a priori ontbreken van gelijke kansen voor de rechtelozen in Kolkata of de bewoners van townships of favela's betekent dat de maatschappij waartoe ze behoren geen rechtsstaat is. Maar wanneer is er dan nog wel sprake van een rechtsstaat? En als ik vind dat ik een hard oordeel kan vellen over andermans maatschappij, ben ik het aan mijn vrome stand verplicht om op zijn minst mijn eigen samenleving op basis van dezelfde criteria te beoordelen. Dat is een morele verplichting, maar het is ook nuttig om het oordeel over de andere samenleving te kunnen spiegelen.

Zouden er echt geen rechtelozen in onze samenleving zijn?

Van veraf bekeken lijkt dat een onzinnige vraag: de Nederlandse samenleving heeft een egalitair karakter, de bevolking behoort tot de gelukkigste ter wereld, en in Nederland bestaat een grote spreiding van welvaart en voorzieningen – lijkt het.

Toch signaleerde het Sociaal en Cultureel Planbureau in een rapport van eind 2014 dat Nederland inmiddels een precariaat heeft van 15 procent van de bevolking. Met precariaat wordt een bevolkingsgroep aangeduid die over de gehele linie achterblijft. Het zijn de mensen die het laagst opgeleid zijn, het vaakst afhankelijk zijn van een uitkering of karig pensioen, hun hele volwassen leven een bescheiden huurwoning bewonen en geen vrij vermogen bezitten. Veel mensen die tot het precariaat behoren zijn fysiek ongezond, hebben een klein of geen sociaal netwerk en zijn niet aangesloten op de arbeidsmarkt. Rechteloos is het precariaat niet, maar het is een bevolkingsgroep die niet of nauwelijks equality of resources heeft gekregen en nu, tijdens het leven, niet toekomt aan volwaardige deelname aan de maatschappij.

Er ontstond de laatste jaren steeds meer discussie over verschillende vormen van ongelijkheid. Het was in de eerste plaats een discussie over economische ongelijkheid. Het debat ging daarbij niet zozeer over de rechtvaardigheid van financiële verschillen, maar eerder om aard en omvang van economische ongelijkheid die een maatschappij zich kan permitteren. Het was in hoofdzaak een economendebat, dat andere maatschappelijke tegenstellingen onvoldoende in beeld bracht.

Daarnaast was er een groeiende onvrede rondom etnische verschillen en de almaar voortbestaande etnische en raciale discriminatie. Er was een terugslag in tolerantie van anders

geaarden, er waren tegenkrachten tegen vrouwenemancipatie en er was sprake van groeiende xenofobie tegen vluchtelingen en asielzoekers. De tegenstellingen tussen generaties – jong en oud, maar ook generatiecohorten – namen toe.

Is de gelijkwaardigheid in onze westerse samenleving nog gewaarborgd?

Wanneer de gelijkwaardigheid van anderen of andere bevolkingsgroepen blijvend onder druk staat, komt de rechtsstaat in gevaar. Dat klinkt zwaar, zolang wij geen cohorten gezinnen hebben die in mensonterende omstandigheden onder de blote hemel moeten leven. Maar de positie van families die generatie op generatie van uitkeringen moeten bestaan is in relatieve zin niet minder uitzichtloos dan die van het gezin op straat in Kolkata. Onleefbare woonwijken zijn er ook in West-Europese voorsteden, en ook hier, in Nederland, wordt steeds zichtbaarder dat delen van de bevolking niet meer volwaardig in maatschappelijke processen deelnemen. Dat lijkt bizar in een samenleving waar gas, licht en water, maar ook onderwijs, zorg, wonen en sociale voorzieningen voor iedereen toegankelijk lijken. En wij hebben toch een maatschappij die ervoor zorgt dat iedereen daaraan kan deelnemen? Of verhullen we de rechteloosheid juist door toelages, subsidies en uitkeringen?

‘De eersten zullen de laatsten zijn’, het klonk mooi, maar hoe was het ook weer? Het verhaal begint met een kameel. Het is gemakkelijker voor een kameel door het oog van een naald te kruipen dan voor een rijke om het koninkrijk van God binnen te gaan. Dat zegt Jezus tegen zijn leerlingen en toehoorders, kort nadat een jongeman in zijn gehoor hem heeft gevraagd wat hij moet doen om het eeuwige leven, zeg maar Gods genade, te verwerven. Als Jezus daarop antwoordt: ‘Geef alles wat je hebt aan de armen en kom dan terug en volg mij’, loopt de jongeman terneergeslagen weg. Hij

heeft namelijk veel bezittingen, is het droge commentaar van de evangelist Marcus.

Ik voelde me ineens die jongeman: graag meedoen om genade te verwerven, maar ondertussen wel in weelde leven. Mijn afwijzing van de Kolkataanse samenleving kreeg ineens iets hooghartigs, bijna farizeïsch. Ik kreeg steeds meer het onaangename gevoel dat de lat van de rechtvaardige samenleving wel eens te hoog zou kunnen zijn voor de moderne westerse maatschappij. Er zou wel eens iets fout kunnen zijn gegaan met onze verdeling van rechtvaardigheid, onze gelijkheidsgedachte, vooral waar onze westerse waarden transformeerden naar een samenleving waarin *laissez-faire* het uitgangspunt werd. Zou er sprake zijn van een groter wordende ongelijkheid tussen bevolkingsgroepen? Dat zou dan een ongelijkheid moeten zijn die op alle essentialia van de samenleving betrekking heeft: inkomen, wonen, werken, onderwijs, zorg, voorzieningen – maar ook: acceptatie, vrijheid en erbij horen.

Als er bij ons een groeiende ongelijkheid is, komt daarmee de legitimatie van onze rechtsstaat ter discussie te staan. Want een rechtsstaat die zo is ingericht dat daarin ongelijkheid en zelfs toename van ongelijkheid wordt toegestaan, is op zijn minst gerafeld. Was het niet Thorbecke die, met een vinger naar het Britse industrieel kapitalisme wijzend, ervoor waarschuwde dat wanneer de kloof tussen arm en rijk te groot werd wetgeving nog slechts de betekenis van ironie zou hebben?

Een kritisch zelfonderzoek was onvermijdelijk. Zo besloot ik de Nederlandse samenleving langs de lat van de rechtsstaat te leggen. Maar om dat te kunnen, moet ik bij de basisbeginselen van de rechtsstaat beginnen.